

KAPITEL 8 / CHAPTER 8 ¹¹
**PECULIARITIES OF THE GREEK LANGUAGE OF THE LATE
 BYZANTINE PERIOD AND IN THE TIMES OF TURKISH RULE**

DOI: 10.30890/2709-2313.2024-27-00-010

Вступ.

Період грецької мови пізньовізантійської доби збігається з епохою т.зв. Палеологівського відродження (1261 – 1453) – це час ренесансних тенденцій у пізньовізантійській культурі і літературі. Історіографічна, філософська та теологічна література писалася за аттикістичними канонами. Це – твори Нікіти Хоніата (сер. XII ст. – 1213), Георгія Пахімера (1242 – бл. 1310), Максима Плануда (1255 – 1305), Феодора Метохіта (1260 – 1332), Іоанна Кантакузіна (1295 – 1383), Никифора Григори (бл. 1295 – бл. 1360), Лаоніка Халкоконділа (бл. 1423 – 1490).

Прозових творів, написаних розмовною мовою, було значно менше. Мовою-сумішшю літературної та розмовної написані праці історика Дуки (бл. 1400 – 1462), *Βραχὺ χρονικό* Георгія Сфрандзі (1401 – 1478), *Ἐξήγησις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου ἢ Χρονικόν* Леонтія Махери (1380 – 1456) на кіпрському діалекті.

Потужний розвиток пізньовізантійської патристики засвідчують учений та богослов Нікіфор Влеммід (1197 – 1269), імператор Феодор II Ласкаріс (1221 – 1258), Феоліпт Філадельфійський (1252 – 1325), Григорій Синаїт (1268 – 1310), Григорій Палама (1296 – 1359), Ніколай Кавасила (1322 – 1397), Калліст та Ігнатій Ксантопули (XIV ст.), Калліст Катафігіот (XIV ст.), Марко Ефеський (пом. 1457), Георгій Схоларій (бл. 1400 – 1464), Симеон Солунський (пом. 1429).

У прозовій літературі та значною мірою й у поезії домінують аттикістичні тенденції. З переважаннм розмовної мови написані поеми за зразками лицарських романів західноєвропейської літератури (*Δίβιστρος καὶ Ροδάμνη*, *Καλλίμαχος καὶ Χρυσορόη*, *Βέλθανδρος*

¹¹Authors: Zvonska Lesia

καὶ Χρυσάντζα та ін.), анонімні твори Διήγησις Απολλωνίου του Τύρου, Διήγησις Βελισαρίου, Αχιλλής, етико-дидактична та сатирична література XIV ст.: Φάρμας των ζώων, Διήγησις τῷ τετραπόδων ζώων, Πουλόλογος, Πωρικόλογος, Ψαρόλογος. Народно-розмовною мовою написаний поетичний текст Хроніки Мореї (бл. 1300 р.).

Історію розвитку грецької мови доби турецького панування, або туркократії XV – поч. XIX ст. умовно можна поділити на два значних періоди:

- ✓ з 1453 р. (завоювання Греції турками) по 1669 р. (захоплення Криту турками);
- ✓ з 1669 р. по 1830 р. (звільнення Греції) – епоха гуманізму та грецького Просвітництва.

На території материкової Греції, яка перебувала під турецьким ярмом, поствізантійська література поступово занепадає. Проте завдяки особливим історичним і культурним передумовам, створеним в часу перебування венеційців на Криті, та під впливом ідей епохи Відродження з XVI ст. розпочинається процес інтенсивного розвитку новогрецької літератури. У XV – на поч. XVI ст. димотикою написані поетичні твори Стефаноса Сахліки, Маноліса Склавоса, Георгіса Хумноса. Критська література заклала основи для подальшого розвитку національної грецької літератури. Поетичні та драматичні твори її найвизначніших представників Віцента Корнароса (1553 – 1613) та Георгіса Хортатзиса (XVI ст.) написані на критському діалекті народно-розмовної мови. Після завоювання Криту у 1669 р. осередком літературного життя стають Іонійські острови, представниками якого були Коронеас (з Закінтосу), Яків Тріволіс (з Керкіри).

Епоха XVII – XVIII ст. позначилася розвитком двох суспільних і літературних тенденцій у відношенні до мови. Деякі діячі грецького Просвітництва стояли на консервативних позиціях і вважали, що потрібно відроджувати занедбану у попередні віки давньогрецьку мову. До них належали Стафан Комітас (пом. 1714), єпископ Євгеній Вулгаріс (1716 – 1806), Неофіт Дукас (1760 – 1845), Дімітрій Дарваріс (1757 – 1823), Константин Ікономос (1780 – 1857). Розвиток димотики як літературної мови штучно стримувався панівним

напрямок фанатичних прибічників катаревуси.

Визначним діячем грецького Просвітництва та відродження народної освіти у Греції був відомий філолог Адамантий Кораїс (1748 – 1833). Він та його послідовники вважали димотику повноцінним варіантом мовної норми, прагнули її «очистити». Прихильники т.зв. «середнього» шляху розвитку мови відкидали як крайній димотикізм, так і ортодоксальну катаревусу. Праці А. Кораїса сприяли розвитку літературної грецької мови на ґрунті димотики із збереженням багатого спадку лексики катаревуси.

Зразки димотики того часу представлені також лексикографічними працями та граматиками Ніколая Софіаноса (Γραμματικὴ τῆς λαϊκῆς γλώσσας, XVI ст.) і Романа Никифора (XVII ст.), першим словником димотики Антоніо де Сомавера (XVIII ст.).

Спробуємо, ґрунтуючись на теоретичних дослідженнях історії грецької мови та текстовому матеріалі, окреслити основні морфонологічні та лексико-граматичні тенденції та зміни, які позначилися на особливостях грецької мови в останні століття Візантії та після її падіння, за часів турецького панування.

8.1. Морфонологічні особливості грецької мови пізньовізантійської та турецької доби

У фонетиці мови пізньовізантійського періоду закріплюються зміни, що відбулися у часи койне та ранньовізантійську добу [2; 5; 7]. Усталюється зникнення кінцевого *-ν*, окрім випадків його збереження перед наступним словом з початковим голосним звуком та розділовими знаками. І, навпаки, спостерігаються випадки фонетично не виправданого чи плеонастичного вживання кінцевого *-ν*: напр., βασιλέαν = βασιλέα, θελημάν του, στόμαν της.

У сполученнях голосних звуків *ι* та *ε* з наступними голосними чи дифтонгами відбувається синідзеза з переходом перших у нескладовий *ј*, наголос при цьому переноситься на складотворчий елемент сполучення: καρδία > καρδιά

з вимовою καρδιά, θεία > θειά, χωρίο > χωριό, μηλέα > μηλιά, φωλέα > φωλιά, παιδίου > παιδιού тощо.

Частою є синкопа, особливо на стикові основи і флексії: Ἀντώνης < Ἀντώνιος, Βασίλεις < Βασίλειος, Γεώργις < Γεώργιος, ὀψάριον < οψάριον, аналогічно виникають πατρίκις *патрициї*, σιτάριον *пшениця*, τροπάριον *тронар*, ὑπνίτζιν *усніння* і т.д.

У сполученнях проривних приголосних звуків спостерігається такий фонетичний перерозподіл:

κτ	>	χτ	κτίζω	>	χτίζω
χθ	>	χτ	χθες	>	χτες
πτ	>	φτ	πτωχός	>	φτωχός
φθ	>	φτ	εύθυνός	>	φτηνός
σθ	>	στ	είσθε	>	είστε
σχ	>	σκ	σχολείο	>	σκολειό

Фонологічні зміни такого характеру були характерні для розмовної мови, тоді як літературна лексика зберігала консонантний стан койне [1]. Тому спостерігаються різні фонетико-орфографічні варіанти відтворення цих сполучень, залежно від сфери вжитку; варіативність присутня навіть серед етимологічно-споріднених слів:

κτ/χτ	αυτοκτονία	εκτιμώ	χτίζω	δάχτυλο
χθ/χτ	εχθρός	όχθη	χτές	ανοιχτή
πτ/φτ	πτώμα	οπτικός	φτωχός	φτυάρι
φθ/φτ	αφθονία	εύθυμος	φτάνω	φτηνός
σθ/στ	αίσθημα	ασθενής	όριστη	είστε

За часів турецького панування у розмовній мові на противагу літературному аттикістичному варіанту закріплюються сполучення χτ та φτ. Використання кінцевого -ν цілком підпорядковується фонетичному оточенню [8].

При відмінюванні іменників зберігаються принципи давнього зміщення наголосу (ἄνθρωπος, ἀνθρώπου, ἄνθρωποι) на противагу прикметниковій парадигмі, де наголос стає закріпленим: ὄμορφος, ὄμορφη, ὄμορφοι.

8.2. Лексико-граматичні особливості мови пізньовізантійської доби

У системі імені спостерігаються значні лексико-граматичні зміни [3; 4]. Значний вплив на відмінкові закінчення мало зникнення кінцевого *-ν*. Тричленна система відмінкових закінчень для іменників чоловічого роду на *-ας*, *-ης* та жіночого – на *-α*, *-η* внаслідок флексійного нерозрізнення окремих відмінкових форм перетворюються на двочленну.

Навіть після зникнення кінцевого *-ν* незмінною залишається тричленна система відмінкових закінчень іменників чоловічого роду на *-ος*: ном. *-ος*, ген. *-ου*, асс. *-ο*.

Усі типи прикметників пристосовуються до тричленної системи родових форм:

- ✓ прикметники 2-х родових закінчень давньогрецької II відміни на *-ος*, *-ου* виробляють окрему форму для жіночого роду;
- ✓ прикметники з основами на *εσ-* (на *-ης*, *-ες*) перетворюються на тип на *-έος*, *-έα*, *-έον* або на *-ος*, *-η*, *-ον*;
- ✓ прикметники з основами на приголосні звуки теж входять у систему тематичного відмінювання: *μέλας* > *μέλανος*, *εὐσχήμων* > *εὐσχημος*.

Залишаються в ужитку прикметники на *-υς*, *-εία*, *-υ*. Деякі, деклінаційно ускладнені прикметники замінюються лексичними синонімами звичного тематичного типу, як от *πᾶς* замінюється *ὅλος*.

У системі дієслівних флексій спостерігається співіснування різних варіантів та хитання поміж ними [6]. У 3-й особі множини презенса вживані закінчення *-ουν* та *-ουσι*, імперфекта та аориста - *-αυ* та *-ασι* разом із закінченням *-οσαν*. Оскільки флексійне кінцеве *-ν* було нестійким, то для його фонетичного «зміцнення» і, відповідно, графічного закріплення з'являються форми формантів-флексій *-ουις*, *-αυις* (які збереглися і в деяких сучасних новогрецьких говірках).

У медіально-пасивних флексіях поруч з аттикістично утворюваним типом в однині *-όμεν*, *-εσο*, *-ετο* виступають форми на *-οόμεν*, *-οόσου*, *-όταν*; у множині

форми на -όμεθα, -εσθε, -οντο співвідносяться з формами на -όμεστα, -εστε, -ουνταν. У пасивному аористі спорадично з'являється каппатична ознака: флексії 1-ї ос. одн. -θην > -θηκαν, 3-ї ос. мн.: -θησαν, -θηκαν, -θηκασι.

Контраговані дієслова на -άω, -έω об'єднують свої парадигми, особливо помітною є ця мішанина у медіально-пасивних формах. Наприклад: φοβοῦμαι, φοβᾶσαι, φοβᾶται і т.п.; існують форми на -ιέσαι, -ιέται (ἀγωνιέσαι, πουλειέται). Форми імперфекта мають два типи формантів-флексій: -οῦσα, -οῦσας, -οῦσε за аналогією до 3-ї ос.мн. на -ουσαν та тип на -αγα, -αγας, -αγε і т.д.

Невідмінювані дієприкметники теперішнього часу активного стану на -οντας у функції герундія можуть утворюватися як від презентної основи, так і від основи аориста. Протягом часу побутування цих невідмінюваних форм у них спостерігається змішання морфологічних ознак (основ, суфіксів, флексій): ἰδόντας οἱ προεστοί, ἀκούσων ταῦτα, οἱ σφάζοντα, διαβῶν ὁ καιρός, διαβόντα ὁ καιρός тощо. Пасивні дієприкметники на -όμενος, -μένος зберігають звичну парадигму.

Формотворення майбутнього часу залишається аналітичним, проте відбувається функціонально-синтаксичний перерозподіл перифрастичних конструкцій. Поширена у ранньовізантійську добу перифраза ἔχω з інфінітивом поступово виходить з ужитку у зв'язку із зникненням давніх форм інфінітива та їх заміною застиглими особовими формами, з яких утворені від основи аориста нагадують футуральні і вносять плутанину у їх розрізнення. На заміну їй з'являється конструкція у складі ἔχω νὰ з кон'юнктивом. Проте основним типом перифрастичного вираження майбутнього часу залишається конструкції з дієсловом θέλω: θέλω з інфінітивом, θέλω νὰ з кон'юнктивом, θέ νὰ (θα νὰ) з кон'юнктивом. Конструкції з кон'юнктивом вживані, в основному, в розмовній мові, а літературна мова за традицією зберігає аналітичну конструкцію з інфінітивом [7].

Вивільнена з системи футурума перифраза ἔχω з інфінітивом починає пристосовуватися до виконання іншої семантико-синтаксичної функції. Пристосуванню конструкції ἔχω з інфінітивом посприяло те, що з часів пізнього койне індикатив плюсквамперфекта або перифрастична конструкція починає

вживатися у модальному значенні для вираження можливості у минулому: *εἶχον δὲ καὶ τὰς ναῦς καῦσαι οἱ βάρβαροι, εἰ μὴ νύξ ἐπῆλθε* (Μαλάλας 128.5) *вороги спалили б і човни, якщо б не настала ніч.*

У безпосередньому значенні плюсквамперфекта вживається конструкція *εἶχα* з інфінітивом (найчастіше, аориста), зрідка – *ἦμουν* з дієприкметником аориста. Відповідно, конструкція *ἔχω* з інфінітивом починає вживатися у значенні перфекта: *ἄνθρωπος παιδεμένος ἀπὸ τὴν πόλιν ἔχει ἐλθεῖ ἀπὸ τὸν βασιλέαν* *освічений чоловік прибув з міста до царя* (Χρονικό τοῦ Μορέως, 4901).

Паралельно з цим конструкція *ἔχω* з інфінітивом зберігає своє футуральне значення у підрядних реченнях, що вводяться сполучником *ἵνα* (*νὰ*): *θέλω νὰ σὰς ἔχω εἶπεῖ περὶ τοῦ ροῖ Κάρλου* *хочу вам розповісти про короля Карла* (Χρονικό τοῦ Μορέως, 6773).

Такі явища спостерігалися до XVII ст., коли остаточно усталилася морфосинтаксична система перфекта, яка й існує у сучасній новогрецькій мові у двох типах перифрастичного вираження: *ἔχω γράψει* та – зрідка – *ἔχω γραμμένο*. Усталюється бінарна видова опозиція [5; 9].

Помітним лексико-граматичним явищем стала зміна прийменникового керування. Усі прийменники поступово стають монокомбінаторними і керують знахідним відмінком. До усталення такого типу керування спостерігаються хитання: *ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας / ἀπὸ τὸν ὄρθρον, ἐκ τοῦ φόβου / ἐκ τὸν φόβον* тощо.

Полікомбінаторні прийменники, які керують двома або трьома відмінками з різним функціонально-семантичним навантаженням прийменникової конструкції (*διά*, *κατά*, *μετά*, *παρά* та ін.), з акузативом закріплюють одне із своїх значень (не обов'язково те, яке було у такого їхнього сполучення у давньогрецькій мові), а для передачі інших – з'являються нові композитні або аналітичні прийменники. Наприклад, прийменник *μετά* з родовим відмінком, що мав значення *разом з*, а із знахідним – *після*, зберіг значення *разом з*, але пристосував його до прийменниково-відмінкової конструкції з акузативом. Значення давньогрецького сполучення *μετά* з акузативом стали передаватися

сполученням з аналітичним прийменником ὑστερ' ἀπό. Багато давніх прийменників (як от ἀνά, ἐπί, κατά, περί, πρό, πρός, σύν, ὑπέρ, ὑπό) вийшли з ужитку за винятком усталених стереотипних фраз.

8.3. Лексико-граматичні особливості грецької мови у часи туркократії

Форма означеного артикля у знахідному відмінку множини τέσ витісняється димотичним типом τίς за фонетичною аналогією до інших відмінкових форм ἡ, τῆς, τή. Усталилася дво- та тричленна система іменних флексій [3; 8].

У системі дієслова теж відбуваються відчутні зміни. Домінуючим перифрастичним типом вираження майбутнього часу стає конструкція θὰ з кон'юнктивом. Окрім того, конструкція θὰ з кон'юнктивом починає вживатися (поруч із сполученням θὰ з індикативом імперфекта чи аориста) на позначення можливості. Синтаксична система закріплює також використання конструкції υἶα з кон'юнктивом поруч з розмовним варіантом θὰ з кон'юнктивом.

Для вираження перфектного значення співіснують конструкції ἔχω з інфінітивом та (від перехідних дієслів) ἔχω з дієприкметником на -μένος. У деяких діалектах вживається аналітична конструкція у складі ἔχω з дієслівним прикметником на -τός. У малоазійських діалектах існував аналітичний тип, що складався з індикатива аориста, який поєднувався з невідмінюваною формою у 3-й ос.одн. імперфекта дієслова εἶμαι.

Спостерігається вплив турецької мовної системи: постановка дієслова у кінці мовного періоду, обмежене вживання означеного артикля в акузативі, зникнення граматичної категорії роду, а натомість функціонально-синтаксична диференціація поміж назвами істот та неістот, порушення синтаксичного узгодження тощо [8].

Мова грецьких общин у діаспорі (Італія, Франція, Англія, Америка) зазнала певного впливу мов автохтонного населення. Так, на мові грецьких поселень Апулії та Калабрії позначився вплив граматичної системи італійської мови,

зокрема аналітичне формотворення пасивного стану (за допомогою допоміжного дієслова εἶμαι та дієприкметників пасивного стану), відсутність окремих форм майбутнього часу тощо [3;9].

8.4. Лексика та словотвір підньовізантійської доби

Продуктивними залишаються латинізми, але запозичуються вони вже через посередництво романських мов. Значимим джерелом іншомовних слів була французька та італійська мова, з'являються й слова іспанського походження. Панування венеціанців та генуезців на Криті, Евбеї та Кикладах, а французів на на Пелопоннесі та Кіпрі сприяло процесу безпосередніх запозичень з цих мов [2].

Іншомовна лексика семантично диференціювалася залежно від сфери використання: у судочинстві і побутовій лексиці переважали запозичення з французької мови (παρλαμάς, κourτεσία, κουκεστίζω, τζιμμία тощо). Іншомовна лексика, як правило, морфологічно пристосовувалася до системи грецької мови, за винятком власних імен та титулів на кшталт μισίρ < monsieur. Прикладами запозичень з французької та італійської мов можуть слугувати: καβαλάρος *лицар*, τέντα *тент*, τσάμπρα *номер*, φλισκίνα *басейн*.

Іншомовні форманти -άδος, -έλλα, -έλλο, -έττο, -έσσα, -ίνος зустрічають майже виключно в запозиченій лексиці і лише деякі з них (як от італійського походження -ούτσι(ον), -ούτσικος продуктивно використовуються при словотворі.

Особливого поширення набуває слово- та основоскладання, причому за маловживаними у класичну добу моделями. До таких моделей належать композити, перших компонент яких – дієслівна основа (κοψόρρινος *безносий*, σβηνοκάνδηλας *свічкогасник*, σχιζοχάρτης *бумагоріз*), та дієслова-композити, не похідні від іменникових утворень (λογομαχῶ *сперечатися*, ρουχολογῶ *говорити нісенітниці*, ψυχοκρατῶ *бути стриманим*).

Розмовна мова того часу рясніє композитними новотворами (часто полікомпонентними), доволіно утворюваними: ἀκροτύρωμα *вежа-укріплення*,

ἀργυροπεταλάτος τοῦ, *що має срібні підкови*, δακτυλιδόπουλος *продавець перснів*, γλυκόσταμα *солодка крапля*, ἐρημότοπος *усамітнене місце*, εὐτυχотυχία *блаженне щастя*, καρδιοφλόγιστος *з палаючим серцем*, κοκκινομάγουλος *червонощокий*, λαμπροευδοξότατος *славносяйний*, λιθομάργαρος *міцна перлина*, μεγαλοευγενέστατος *високоблагородний*, ξενοχαραγος τοῦ, *що приносить радість гостю*, παστομαγειρία *виготовлення пасти*, πηγαδόσχοινον *колодязний шнур*, πικροδυστυχία *прикре нещастя*, πυργόδομα *замок з вежами*, σπαταλοκρομμύδης *розтратник цибулі*, στρογγυλοεμορφοπήγουλος *з круглим підборіддям*, φεγγαρομεγαλόφθαλμος *з очима мов місяць* тощо.

Зустрічається чимало нової лексики: γυρεύω *повертати*, τώρα *сьогодні*, τσαγγάρης *чоботар* тощо.

8.5. Лексика та словотвір у часи туркократії

У системі словотвору продуктивними залишаються дериваційні моделі пізньовізантійської доби [2; 4; 7]. Давній формант -ίκι(ος) присутній у формоутворюючих типах на -ίτσι, -ίτσα, -ίτσης. Формантами-запозиченнями є -άδα (з італійської мови), -τζής, -λής (турецького походження).

Продуктивним залишається слово- та основоскладання. Серед композитів з'являється чимало дієслів, які не є десубстантивами чи деад'єктивами: γλυκοκοιτάζω *милуватися*, ψευτοζῶ *скрутно жити* та ін. У античну та ранньовізантійську добу дієслова-композити мали першим компонентом прислівник або були парасинтетичними. На противагу цим класичним моделям у цей час залишається дієвою модель дієслівної композиції пізньовізантійських часів. Мова поповнюється і синтетичною лексикою копулятивного типу: γιδοπρόβατα *дрібна рогата худоба*, μερόνυχτο *доба* та ін.

Окрім численних запозичень з італійської мови (βόλτα, караμέλα, κουζίνα, σαρδέλλα, μαστούλι) та, меншою мірою, з французької мови (μπλέ, γραβάτε, ἀγκαζέ, ντεκολτέ), з'являються турецькі слова, які

пристосовуються до морфологічної системи грецької мови. Іменники, що є назвами істот, стають іменниками чоловічого роду на -ας, -ης, іменники - назви неістот приєднуються до іменників середнього роду на -ι чи -ες.

Великий пласт іншомовної лексики турецького походження віднаходиться у різних сферах побутування. Це – назви: речей домашнього ужитку (σειτούκι *скриня*, τέντζερες *кастрюля*, τουλούμι *міх*, φιτίλι *шнур*); одягу (γελέκι *жилет*, γιακάς *комір*, παπούτσια *капці*, φέσι *феска*); їжі та пиття (γιαούρτι *йогурт*, καφές *кофе*, ναργιλές *кальян*, χαλβάς *халва*, πιλάφι *плов*); ремесел та занять (αμανές, γλέντι *вечірка*, λαβούτο *лютня*, τέλι *струна*) та інші.

Спостерігається семантичне переосмислення давньої лексики (έκφρασις для передачі значення французького слова expression) та лексичне калькування (έγκυκλοπαιδεία < encyclopédie).

Висновки.

У розвитку грецької мови пізньовізантійської доби спостерігається тенденція закріплення значних морфонологічних, лексико-граматичних та функціонально-семантичних змін в системі імені та дієслова, що склалися в післякласичний період і усталилися в ранньовізантійську добу, за винятком хитання в ужитку перифрастичних конструкцій з футуральним та перфектним значенням. Натомість, в період туркократії в мові розвиваються і чітко оформлюються два напрямки розвитку літературної мови: консервативний, із збереженням аттикістичних тенденцій, формуючи катаревусу без особливих новацій, та димотичний, який прагнув далі розвивати народно-розмовну мову. Лексика останніх віків Візантії та після її падіння як зазнавала впливу словотвірних моделей новоєвропейських мов, а згодом і турецької, так і послідовно відроджувала композити, часто навіть надмірно плеонастичні.